

- **Muhammed İkbal**, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, çev. Rahim Acar, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, 239 s.

Değerlendiren: Merve OCAK*

19. yüzyılın büyük düşünürü Muhammed İkbal 1877 yılında Pakistan'da, Pencap bölgesinin kuzeybatısında bulunan Siyalkût şehrinde doğmuştur. İkbal, ilkokul ve lise eğitiminden sonra Lahor'a giderek yüksek öğrenimini büyük bir başarıyla tamamlamış ve bu dönemde şair kimliğiyle ön plana çıkmaya başlamış, ardından öğretmenlik ve avukatlık gibi meslekleri icra etmiştir. 1908 yılından sonra tam bir İslam şairi hüviyetiyle tanınan yazar, sadece Hindistan Müslümanlarının değil, bütün İslam dünyasının meseleleriyle, özellikle Osmanlı Devleti ve hilafetiyle yakından ilgilenmiştir. Muhammed İkbal 21 Nisan 1938 yılında vefat etmiştir.

Değerlendirmesini yapacağımız 'İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu' isimli eser Muhammed İkbal'ın Hint Müslümanlarının ortak örgütü olan İslam Konferansı başkanlığını yaptığı esnada Madras ve Haydarabad şehirlerinde verdiği altı konferansın bir araya getirilmesiyle 1930 yılında Lahor'da basılmış, daha sonra 'Din Mümkün müdür?' başlıklı yedinci konferansının eklenmesiyle 1934'te tekrar yayınlanmıştır.

Kitabın çevirmeni Rahim Acar 'Mütercimim Önsözü' başlığında çevirdiği eserle ilgili düşüncelerine ve kitabın içeriğine yer vermiştir. Mütercime göre, Muhammed İkbal'ın değerlendirmesini yaptığımız bu eseri, Gazali'nin ihya projesiyle kıyaslanmayı hak etmektedir. Gazali'nin ihyasına benzetilmesi hacim itibarıyla olmasa bile, yazarın hedefi ve mesajı açısından oldukça isabetli gözükmektedir. Muhammed İkbal bu eserle İslam'ın yeniden anlaşılması için bir yol haritası çizmeye çalışmıştır. Bu yol haritası, dini inançların kaynağı sayılan dini tecrübe ve onun bilgi değeri, insanın diğer bilgi tür ve kaynaklarıyla ilgisinden başlamış; daha sonra da dinin yirminci yüzyıl başlarında iktidar karşısında mümkün olup olmadığını müzakere etmiş, bir anlamda başlangıç konferansı ile sonuç konferansı aynı noktada buluşmuştur. Başka bir ifadeyle kitap, dini inançların kaynağı olarak dini tecrübenin güvenilirliğini ispatlama çabasıyla başlar ve günümüz dünyasından dinin nasıl mümkün hatta vazgeçilmez olduğunu izah etmeye çalışarak biter.

* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Öğrencisi

Eserdeki ilk iki konferans dini tecrübenin mahiyetinin ve bilgi değerinin berraklaştırılmasına tahsis edilmiştir. Muhammed İkbâl 'Bilgi ve Dini Tecrübe' isimli ilk konferansında 'bilginin ve dini tecrübenin hususiyetini tetkik' ederken, Kur'an'da aleme ve insanın tabiatına dair çizilen resmi ve İslam'da insan tecrübesinin hem harici boyutuna hem de deruni boyutuna verilen önemi göstermiştir. İkbâl'e göre düşünce, zatı (tabiatı) itibariyle sınırlandırılmaz ve kendi bireyselliğinin dar çemberi içinde mahpus kalmaz. Düşüncenin ötesindeki geniş dünyada hiçbir şey ona yabancı değildir. Düşünceyi yetersiz görmek bir hatadır, çünkü o da kendi usulünce sonlunun sonsuzla bir tür selamlaşmasıdır (s. 37-38). Yazar, son beş asır boyunca İslam'da dini düşüncenin hemen hemen durağan olageldiğini belirtmiş ve bir zamanlar Avrupa düşüncesinin İslam dünyasından ilham aldığını, ancak şuan İslam dünyasının manevi olarak Batıya doğru hareketindeki yüksek hızına dikkat edilmesi gerektiğine değinmiştir. Muhammed İkbâl bu harekette yanlış hiçbir şeyin olmadığını söyler. O'na göre Avrupa kültürü, kendi entelektüel ciheti bakımından İslam kültürünün en önemli safhalarından bazılarının sadece daha fazla gelişmesidir. Yazarın tek korkusu, Avrupa kültürünün gerçek dahili boyutuna erişmeyi başaramamaktır.

İkbâl Kur'an'ın gözümüzü değişim denen büyük vakıya açtığını, yalnızca bu değişimin hakkını vermek ve onu kontrol etmek suretiyle uzun süren bir medeniyet inşa etmenin öngörülebileceğini söyleyerek Asya'daki kültürlerin ve aslında bütün eski dünya kültürlerinin başarısız olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü bu kültürler gerçekliğe münhasıran içeriden yaklaşmış ve içeriden dışarıya doğru hareket etmiştir. Bu süreç onlara güçten mahrum bir teori sağlamıştır ve sadece teori ile uzun ömürlü bir medeniyet kurulamaz (s. 46-47). Yazar, normal insani tecrübe mertebesini bir vakıya sayıp kabul ederken, onun diğer mertebelerini mistik duyu ve heyecandan ibaret diye reddetmek için hiçbir sebep olmadığına dikkat çekmiştir. Dini tecrübenin konusu olan vakıaların insan tecrübesindeki diğer vakıalar gibi olduğu ve yorum yoluyla bilgi verme hususunda bir vakıya kadar değerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. İkbâl, dini tecrübenin özü itibariyle bilgi yönü de olan bir hissetme hali olduğunu, onun içeriğinin başkalarına ancak bir hüküm şeklinde iletilebileceğini savunmuştur.

Muhammed İkbâl 'Dini Tecrübenin Sunduğu İlhamların Felsefi Olarak İncelenmesi' isimli ikinci konferansını dini tecrübe sonucu ortaya konulan doğruluk iddialarının, o tecrübeyi yaşamayan kişi için bir anlamı olup olmadığına müzakeresine ayırmıştır. Yazar skolastik felsefenin Tanrı'nın varlığı lehine ileri sürdüğü kozmolojik, teleolojik ve ontolojik argüman isimli üç argümanı eleştirerek konferansına başlamıştır. Yazara göre, bu argümanların başarısızlığının sebebi, onların

“düşünceyi” hariçten bir şey üzerinde çalışan bir fail gibi görmeleridir. Bu düşünce anlayışı, bir bakıma bize bir tamirci takdim eder, bir bakıma da ideal olanla gerçek olan arasında aşılabilir bir boşluk meydana getirir. İktbal zaman içinde tezahür eden tecrübenin maddi, hayati ve zihni mertebeye ulaşmak üzere üç ana mertebeden meydana geldiğini tespit ederek bunların sırasıyla fiziğin, biyolojinin ve psikolojinin konusu olduğu sonucuna varmıştır. Yazar, kader kelimesinin İslam dünyasının hem içinde hem de dışında fazlasıyla yanlış anlaşıldığını vurgulayarak aslında kaderin, bünyesindeki imkanların keşfedilmeden önceki haliyle ‘zaman’ olduğunu belirtmiştir. O’na göre kader, hissedildiği haliyle zamandır; ancak düşünüldüğü ve hesaplandığı haliyle değildir. Kader, bir şeyin içinden erişebileceği bir şeydir; onda gerçekleşebilir olan, onun mahiyetinin derinliklerinde gizli olup harici bir zorlama olmaksızın ardışık olarak bilfiil hale gelebilecek imkanlardır.

Muhammed İktbal üçüncü konferansına ‘Tanrı Tasavvuru ve Duanın (İbade-tin) Anlamı’ başlığını vermiş ve Tanrı’nın yaratıcı, bilgi ve kudret sahibi ve ezeli şahsi bir varlık ya da kendi tabiriyle ego olarak tasavvur edilmesini ele almıştır. Bu bağlamda insanın dünyadaki yeri ve hayatın anlamına ilişkin dini öğretiler ele alınmaktadır. Yazar ‘Eğer Tanrı ego ise ve böylece bir birey ise, Onu nasıl sonsuz diye tasavvur edebiliriz?’ sorusuna cevap vermiştir. O’na göre Nihai Egonun ötesinde ve egonun yaratıcı faaliyetinden bağımsız olarak, O’nu diğer egolara nispetle sınırlandıracak ne zaman vardır ne de mekân. O taktirde Nihai Ego ne mekânî sonsuzluk anlamında sonsuzdur, ne de bedeni tarafından diğer egolara nispetle sınırlandırılan insan egosu gibi mekana bağlı olma anlamında sınırlıdır. Tanrı’nın sonsuzluğu yoğunluk bakımındandır, genişlik bakımından değildir. O, sonsuz bir diziyi ihtiva eder, ama O bir dizi değildir (s. 97-98). Duanın kaynağı bakımından içgüdüsel olduğuna değinen İktbal, bilgiyi hedefleyen bir şey olarak dua etme fiilini tefekküre benzetmiştir. Dua, tefekkür gibi bir özümleme sürecidir, ancak en yüksek düzeyinde tefekkürden daha soyuttur. Yazar duanın cemaatle yapıldığı taktirde, gerçek nesnesine daha iyi erişebileceğine dikkat çekerek bütün hakikî duaların ruhunun sosyal olduğunu belirtmiştir. İktbal İslam’daki cemaatle ibadet etme şeklinin insanlar arasında duran bütün engelleri yıkarak beşeriyetin özündeki bu birliği, hayatın içinde gerçekleştirme beklentisinin bir ifadesi olduğunu söylemiştir.

Muhammed İktbal’in dördüncü konferansının konusu ‘İnsanın Özgürlüğü ve Ölümsüzlüğü’dür. İktbal kendi çağındaki nefis ve ölümsüzlük tasavvurlarını inceleyerek dini öğretinin hususiyetini tespit etmeye çalışmıştır. Yazar modern Müslümanın önünde devasa bir görev olduğuna vurgu yapmış ve onun geçmişle bağını tamamen koparmaksızın bütün İslam sistemini düşünmek zorunda olduğunun altını çizmiştir. İktbal’e göre ego katı bir şey değildir; O, kendisini zaman içinde

tanzim eder ve kendi tecrübesiyle şekillenip terbiye edilir. İslam, insan psikolojisi-
 indeki çok önemli bir vakıayı, yani özgürce fiil yapma gücündeki yükselişi ve dü-
 şüşü tanır ve egonun hayatındaki özgürce fiil yapma gücünü sabit ve azalmayan bir
 etken olarak muhafaza etmeyi ister. İktbal başka hiçbir çağın ölümsüzlük meselesi
 hakkında kendi yaşadığı çağ kadar geniş bir literatür üretmediği ve modern mater-
 yalizmin zaferlerine rağmen bu literatürün sürekli arttığı gibi tespitlerde bulunarak
 İbn Rüşd'ün Kur'an'daki 'nefs' ve 'ruh' ifadelerinden hareketle akıl ve duyu arasında
 ayırım yapmasını eleştirmiştir.

Yazar 'Müslüman Kültürün Ruhu' isimli beşinci konferansında peygamberi bir
 çeşit mistik şuur olarak tanımlamıştır. Bu şuurda 'vahdet tecrübesi' kendi sınırla-
 rından taşmaya ve müşterek hayatın güçlerini yeniden yönlendirme veya yeniden
 şekillendirme fırsatı aramaya meyler. İslam Peygamberi kadim ve modern dünya
 arasında duruyor gibi görünür. Vahyin kaynağı bakımından O, kadim dünyaya
 aittir; vahyin ruhu bakımından modern dünyaya aittir. Muhammed İktbal'e göre
 mistik tecrübe ne kadar alışılmadık ve sıra dışı olursa olsun, bir Müslüman tarafın-
 dan kemâl derecesinde tabii ve insan tecrübesinin diğer cihetleri gibi eleştirel de-
 ğerlendirmeye açık bir tecrübe sayılmak zorundadır. Ancak derunî tecrübe, insan
 bilgisinin kaynaklarından sadece biridir. Kur'an'a göre tabiat ve tarih olmak üzere
 iki farklı kaynak daha vardır. Bu kaynaklara değinirken İslam'ın ruhu en iyi şekilde
 görülür (s. 162-164). Yazar İslam Dünyasında Demokritos'un atomculuğunun re-
 vaç bulmayışının sebebinin onda mutlak bir mekân varsayımının bulunmasından
 dolayı olduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla Eş'arîler, farklı bir atomculuk geliştir-
 meye yönelmiş ve algısal mekânın içerdiği zorluklarla modern atomculuğa benzer
 bir tarzda başatmaya çalışmışlardır. İktbal son olarak İslam ile Mecusiliğin Tanrı an-
 layışlarını kıyaslayarak şu sonuca varmıştır. Mecûsî sahte tanrıların varlığını zaten
 kabul etmiştir, sadece onlara ibadet etmemektedir. İslam ise sahte tanrıların bizzat
 varlığını reddeder.

Yazar, 'İslam'ın Yapısındaki Hareket İlkesi' isimli konferansını Peygamberin
 getirdiği dinin tarihsel-toplumsal şartlara uyarlanmasına ve yaşadığımız zamanda
 uygulama imkânının ve tarzının araştırılmasına ayırmıştır. İktbal, İslam'ın dinamik
 bir yapıya sahip olduğundan ve farklı zaman ve toplumsal şartlara uyum sağlamak-
 taki başarısından bahsetmiştir. Yazar daha sonra tarihte belli dönemlerde ortaya
 konulan siyasi ve hukuki yapıların yeniden gözden geçirilmeye ve değiştirilmeye
 açık olduğunu belirtmiştir. İktbal bu çerçevede Osmanlı Devletinden Türkiye Cum-
 huriyetine geçişte siyasi ve hukuki yapıdaki değişiklikleri müzakere etmiştir. Mu-
 hammed İktbal içtihad kelimesinin anlamı üzerinde durarak bu fikrin 'Gayret sarfe-
 denlere yolumuzu gösteririz.' (Ankebut 29:69) ayetini temel aldığı iddiasında bulu-

nur ve İslam'da devletin ne anlama gelip nasıl olması gerektiğini anlatır. Yazara göre günümüzdeki Müslüman milletler arasında sadece Türkiye dogmatik uykusundan silkinmiş ve benlik şuurunu kazanmıştır; sadece o, entelektüel özgürlük hakkını sahiplenmiş, ideal olandan gerçek olana geçmiştir. İkbâl ulemanın, Müslüman kanun koyucu meclisin hayatî bir parçası olması gerektiğine dikkat çekerek onun hukukla ilgili meselelerin özgürce müzakeresine yardım etmesi ve yol göstermesinin zorunlu olduğuna değinmiştir. Yazar yanlış yorum ihtimallerinin tek ilacının, İslam ülkelerdeki mevcut hukuk eğitim sisteminin kapsamının arttırılıp modern hukukun derinlikli araştırmasıyla bütünleştirilerek ıslah edilmesi olduğunun altını çizmiştir. İslam'da insanı bağlayacak başka hiçbir vahyin olamayacağı temel alındığında bizim yeryüzündeki manevi bakımdan en özgür halklardan biri olmamız gerektiğini belirtmiştir. İkbâl günümüz Müslümanlarının bu mevziinin kıymetini bilip, kendi toplumsal hayatını nihaî ilkelerin ışığında yeniden inşa ederek İslam'ın hedefi olan manevi demokrasinin evrilmesini sağlamalarını temenni etmiştir.

Yazarın kitabına sonradan dahil edilen 'Din Mümkün müdür?' isimli konferansı bir bakıma başlangıç noktasına dönüştür. Yani bu konferans başlangıç konferansındaki meselenin farklı bir cihetinin tartışılmasına ve farklı bir boyutunun ortaya çıkarılmasına yöneliktir. Muhammed İkbâl bu konferansında gerçekliği kavramak için dini tecrübeye başvuran insanın bakış açısının daima bireysel ve iletilemez kalacağını, ancak dini tecrübenin iletilemez olmasının, dindar insanın uğraşının boşuna olması anlamına gelmediğini anlatmıştır. O'na göre tam aksine dinî tecrübe, insanın entelektüel, akli yönlerinin getirdiği problemleri çözmesi ve dengeyi bulması için zorunluluktur. İkbâl aynı zamanda konferans başlığı olarak kullandığı "Din Mümkün müdür?" sorusuna, dinin sadece mümkün olmakla kalmayıp modern insanın yaşadığı problemleri çözebilmesi için zorunlu olduğu cevabını vermiştir.

Muhammed İkbâl'in konferanslarında ele alınan meseleler bugün de hâlâ canlılığını koruyan, din felsefesi ve teoloji gibi sahalarda hararetle tartışılan konulardır. İkbâl bir örnek sunmakta, bir çığır açmakta ve kendi zamanındaki çağdaş düşüncede ikna olduğu görüşlere dayanarak felsefî problemlere bir Müslüman olarak farklı cevaplar vermektedir. Bu bağlamda O, Kur'an metinlerini farklı yorumlayabilmekte, klasik İslam düşüncesindeki tarihsellik boyutunu açıkça görebilmemize yardım etmektedir. İkbâl, milliyetçilik rüzgarlarının estiği ve 'ulus-devlet' fikrinin yaygınlaştığı yıllarda ırkçılığın Avrupa milletlerini birbirine nasıl düşürdüğünü ve küçük ülkelerin nasıl ezilip yok edildiğini gördükten sonra milliyetçilikten uzaklaşarak bir çeşit İslam enternasyonalizmini benimseyen, Hintli şair kimliğinden uzaklaşarak bütün Müslümanların, son merhalede bütün insanlığın birleşmesini savunan ve İslam'ın evrensel mesajlarını insanlığa iletmeyi hayatının tek gayesi haline getiren bir filozoftur.